

MAHALLIY GEOEKOLOGIK MUAMMOLAR VA ULARNING KELTIRIB CHIQRADIGAN OQIBATLARI

M.Ya.Radjapov

*katta o'qituvchi, Ajiniyoz nomidagi
Nukus davlat pedagogika instituti*

G.Eshpanova

*geografiya va iqtisodiy bilim asoslari
yo'nalishi talabasi, Ajiniyoz nomidagi
Nukus davlat pedagogika instituti*

T.R.Matmurotov

*geografiya va iqtisodiy bilim asoslari
yo'nalishi talabasi, Ajiniyoz nomidagi
Nukus davlat pedagogika instituti*

Резюме: *Maqolada atrof-muhitning ifloslanishi tabiat va inson faoliyati bilan bog'liq tarzda ro'y berishi mumkin bo'lgan hodisalar tahlil qilingan.*

Tayanch so'zlar: *Antropogen ifloslanish, geoekologik muammolar, sho'rlanish, deflatsiya, eroziya, landshaft, antropogen ta'sir, atrof-muhit.*

Резюме: *В статье анализируются явления загрязнения окружающей среды, связанные с природой и деятельностью человека.*

Ключевые слова: *Антропогенное загрязнение, геоэкологические проблемы, засоление, дефляция, эрозия, ландшафт, антропогенное воздействие, окружающая среда.*

Summary: *The article analyzes the phenomena of environmental pollution associated with nature and human activity.*

Key words: *Anthropogenic pollution, geocological problems, salinization, deflation, erosion, landscape, anthropogenic impact, environment.*

Atrof-muhitning ifloslanishi tabiat va inson faoliyati bilan bog'liq tarzda ro'y berishi mumkin. Tabiiy ifloslanishning asosiy manbalari: vulqonlar otilishi, sel, zilzila, ko'chki, suv toshqinlari, kuchli shamollar, yong'inlar kabi tabiiy jarayonlardir. Bu turdagi ifloslanish bevosita tabiiy jarayonlar bilan bogliq bo'lib, unda inson ishtiroki bo'lmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi (Nyu-York shahri, 2017-yil 19-sentabr)da mintaqadagi ekologik muammo - Orol dengizi inqirozining mohiyatini lo'ndagina tarzda ta'riflab berilgan: "... Bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri - Orol halokatiga yana bir bor e'tiboringizni qaratmoqchiman Mana, mening qo'limda - Orol fojiiyasi aks ettirilgan xarita. Q'ylaymanki, bunga ortiqcha izohga hojat yo'q"[3.4].

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat

“GEOGRAFIYA – KELESHEKKE KÓZ-QARAS”

atamasındađı Respublikalıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya

Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham sohaga oid muammolar va ularning yechimlari batafsil ochib berildi: “ ... Vaholanki, O‘zbekiston juda boy tabiiy resurslarga, katta iqtisodiy salohiyatga ega bo‘lgan davlat. Yurtimiz zaminida oltin, kumush, mis, uran, neft, tabiiy gaz, ko‘mir kabi tabiiy qazilma boyliklarning katta zaxiralari mavjud. Umuman, Mendelleyevning kimyoviy moddalar jadvalidagi barcha elementlarni mamlakatimizdan topish mumkin. Hamma gap ana shu bebaho boylikni xalqimiz manfaati yo‘lida oqilona va samarali ishlata olishda[3.5].

Mahalliy geoeologik muammolarning vujudga kelishi inson xo‘jalik faoliyatiga nisbatan jadalroq bo‘lgan, uning tabiatga ta‘siri sezilarli darajada ortgan, xususan landshaftlarda yangi texnogen bunyodkorliklar joriy etilgan, qisqasi antropogen landshaftlar faoliyati bilan bog‘liqdir. Demak, yer yuzasining turli hududlarida o‘ziga xos geoeologik muammolar shakllanganki, bularning ko‘larni va mohiyati jihatidan mahalliy (lokal) geoeologik muammolar, deb atash mumkin. Mahalliy geoeologik muammolar dunyo bo‘yicha yoki yirik hududlar bo‘yicha e‘tirof etilmasada, ularni bartaraf etishga e‘tiborsizlik joylarda ekologik vaziyatni keng ko‘lamda tarkib topishi va murakkablashishiga olib kelishi mumkin. Biroq mahalliy geoeologik muammolar tashvishi o‘sha joylar tabiati va aholisi uchun ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va ma‘naviy jihatdan jiddiydir.

Yer yuzasining namgarchilik hududlarida botqoqliklarning quritilishi, qurg‘oqchil mintaqalarda yerlarning sun‘iy sug‘orilishi, suv omborlarini barpo etish, yaylov chorvachiligini rivojlantirish, ishlab chiqarish korxonalarining qurilishi kabi jarayonlardagi ayrim nomutanosibliklar hamda insonning ba‘zi pala-partish faoliyati mahalliy (lokal) geoeologik muammolarning o‘tkirlashuvi negizini tashkil etadi.

Suv omborlarining qurilishi sug‘oriladigan yerlar maydonini kengaytinishda, arzon elektr quvati ishlab chiqanshda, aholi yashash manzillarini suv bilan ta‘minlashda, suv yoilaridan foydalanish imkoniyatlarini orttirish va yaxshilashda hamda dam olish maskanlari tashkil etishda muhim ahamiyatga egadir. Biroq, suv omborlari katta hududdagi foydalaniladigan yerlarni ham o‘z qa‘riga tortadi. To‘g‘ondan quyida daryo suv tartibining o‘zgarishi (kamayishi) oqibatida qayirdagi o‘tloq va o‘rmonlarning qurishi, qayir tuproqlarda mahsuldorlikning kamayishi kuzatiladi. Shuningdek, yuqori kengliklarda qurilgan suv omborlari atrofida yerlarning botqoqlashishi ro‘y bersa, qurg‘oqchil mintaqalarda esa bu jarayon tuproqlarning sho‘rlanishiga sabab bo‘ladi (buni O‘zbekistonning tekislik qismidagi deyarli barcha suv omborlari

atrofida kuzatish mumkin). Mutaxassislarning fikricha suv omborlarning tabiiy muhitga ta'siri asosan 4 ta geotexnik tizim bosqichida namoyon boiadi: gidrometeorologik, tuproq-biologik, landshaft va ijtimoiy-iqtisodiy.

O'zbekistonda, xususan butun Markaziy Osiyoda sug'orma dehqonchilikning jadal rivojlantirilishi oqibatida 1936-1989-yillar mobaynida 168 ta antropogen kollar vujudga kelgan (Nuriddinov, 1992), ular 6344550 km² maydonni egallaydi. Demak, ushbu kollarning ham atrof-muhitga ta'siri bo'lishi tabiiydir. Mirzacho'lning shimoli-g'arbida joylashgan Tuzkon ko'li qadimda sho'rxok va qumli massivdan iborat bo'lib, yer osti suvlari sathi 10-20 m chuqurda bo'lgan (1970). Ko'lning paydo bo'lishi bilan yer osti suvlari sathi 1-3 m ga ko'tarildi va kuchli bug'lanish tufayli suv havzasi ta'siridagi sug'oriladigan yerlarda tuproqlar sho'rlanishga uchrab qishloq xo'jalikda foydalanishga yaroqsiz holga kelib qoldi.

Agar Markaziy Osiyodagi sho'r kollardagi tuz zaxirasining 93 % ini Sariqamish, Aydarko'l, Dengizko'l va Tuzkonda to'planganligini inobatga olinsa, bu ko'llar suvining qurishi mintaqada tuz deflatsiyasining yangi o'choqlari paydo bo'lishidan dalolatdir.

Turkmanistondagi Qoraqum kanali Amudaryodan har yili 10 km³ atrofida suv oladi. Kanal ishga tushgandan buyon o'tgan 50 yil mobaynida cho'l hududlari tabiatida kuchli o'zgarishlar ro'y berdi, hatto ko'plab butunlay yangi tabiiy geografik majmualar hosil bo'lishiga sabab bo'ldi. Agar kanal uzunligini 1100 km dan ortiq, yon atrofga ta'siri 1-30 km ekanligi yuzasidan tahlil qilinadigan bo'lsa, kanalning nafaqat ijobiy, balki mintaqa uchun keltirayotgan jiddiy ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy salbiy ta'sirini ham payqash mumkin.

Qizilqumning ayrim hududlarida qorako'l qo'ylarining tartibsiz boqilishi, butalarning kesilishi, geologik qidiruv, burg'ulash va turli qurilishlar tufayli ekologik vaziyat keskinlashmoqda. Cho'l qum tuproqlarining zichligi va qovushqoqligi kuchsiz bo'lganligidan tezda harakatchan holatga keladi. Chorvani boqish tufayli ayniqsa, suv manbalari (quduqlar) atrofidagi o'simliklar kuchli o'zgarishga uchraydi, natijada qum ko'chkilariga sabab bo'ladi. Bunday holatni barcha cho'llarning vohalarga tutash hududlarida va keng maydonlarda kuzatish mumkin.

O'zbekistonda 1000 dan ortiq atrof-muhitni ifloslantiruvchi sanoat tarmoqlari mavjud. Lekin ularning hammasida tozalovchi inshootlarning yo'qligi, mavjudlarini yaxshi ishlamasligi oqibatida atrof-muhitga yiliga 4,5 mln. tonna atrofida zararli moddalar chiqarilib, ifloslantirilmogda. Chunki o'sha

sanoat korxonalari chang va gazni ushlab qoluvchi va boshqa zararlı moddalarni tozalovchi qurilmalar bilan faqat 50 foizigina ta'minlangandir. Buning oqibatida korxonalardan chiqayotgan azot oksidining faqat 4%, uglevodorodning 17%, uglevod oksidining 29%, oltingugurtning 33% igina ushlab qolinmoqda. Natijada respublikaimizning ba'zi shahar va aholi punkitida havoning ifloslanish darajasi sanitariya miqdoridan ortiq. Ayniqsa, kimyo sanoati mavjud bo'lgan shaharlar havosi (Chirchiq, Farg'ona, Qo'qon, Samarqand, Navoiy, Toshkent, Andijon, Bekobod, Olmaliq) ifloslangandir. O'zbekiston sanoat korxonalaridan yana yiliga 300 mln. m³ iflos, ishlatilgan oqovalar chiqarib, tabiiy suv manbalarini ham har xil zararlı moddalar bilan ifloslamoqda[1.46].

Chirchiq, Ohangaron, Surxondaryo va Qashqadaryoning lyoss bilan qoplangan yuqori terrasalarida sug'orishda ishlatilgan suvlarni dala chekkasiga chiqarilishi tufayli jar eroziyasi kuchayadi (bu jarayon egallagan maydon Toshkent vohasining o'zida 15 ming gektarga yetdi). Bu hududlardagi ekotizimlarning barqaror rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi, oqibatda iqtisodiyot ham jiddiy zarar ko'radi. Mahalliy geokologik muammolar faqat kanallar, suv omboriari yoki sug'oriladigan yerlar, yaylovlar va ular atrofida emmas, balki yirik sanoat obyektlari-issiqlik elektr stansiyalari, tog'- metallurgiya korxonalari, qaziima konlar, yoqilg'i-energetika majmualari va hokazolar tufayli ham yuzaga kelishi mumkin. Demak, mahalliy geokologik muammolar negizi tabiat, xususan landshaftlar bilan texnogen tizim (suv ombor, kanal, sanoat korxonasi va b.)ning o'zaro ta'siri va aloqasining salbiy natijasidir. Aloqalarning asosi esa suv yoki havo orqali amalga oshadi. O'zaro ta'sir va aloqadagi muvozanatning buzilishi barcha turdagi geokologik muammolarning vujudga kelishiga imkon yaratuvchi bosh omil bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan oydalanish to'g'risida Milliy ma'ruza. –T.: Chinor ENK, 2002, 2006, 2008, 2012.
2. O'zbekiston ekologik harakati dasturi. –T., 2009.
3. Xodjimatomov A.N., Alimqulov N.R., Xolmurodov Sh.A., Djurayev M.E. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. –T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi» - 2020.
4. Раджапов М.Я., Ешпанова Г., Матмуратов Е.Р. Локальные геэкологические проблемы и их последствия. – Международный научно-практический журнал «Экономика и социум». 03(118)2024.